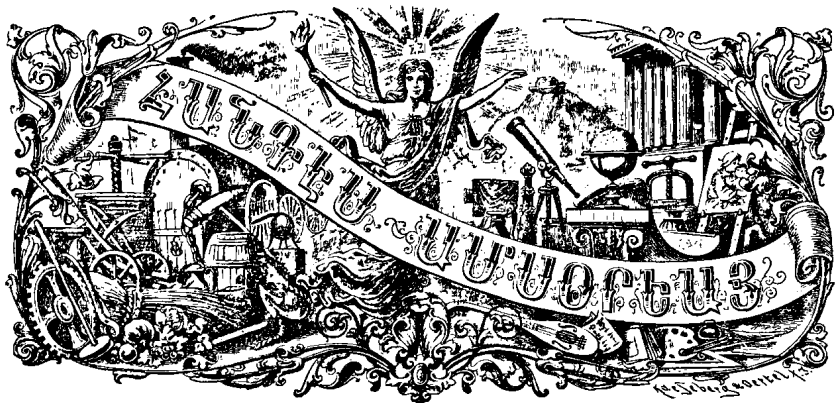

ԲԱՐՈՅԸԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԸԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏՖԻՏԸԿԱՆ

Թ. ՅԱՐԻ 1895

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 դր.:
Անցամանայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 դր. 50 փ.:
Մեկ թիւ կրպժե 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻԻ 1, ՅՈՒՆՈՒԱՐ

ՈՒՍՈՒՄՆԸԿԱՆ

ՄԱՅՆԱԲՈՍԱԿԱՆ

ՔԱՆԻ ՄԸՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԸԿՈՒԹԻՒՆՔ

յս վերնագրոյն ներքեւ
ընթերցողաց ծանո-
թացուցած ենք միւս՝
բաց ի այլեւայլ մա-
տենաստուութիւն-
ներէն՝ գլխաւորաբար
եւրոպացի գիտնոց
հայրական իրաց վրայ
ճառող գրութիւն-
ներն ու յօդուածները
վերջին անգամ առիթ
ունեցանք՝ նաեւ քանի մը հայ նոր գրութիւններ
ծանօթացրել, որոնք մեր իրաց հումքեամբ կը
զբաղեն այս կամ այն ճիւղին մէջ։ Այս անգամ
ալ կը դնենք հաս նոյն սնով քանի մը գրութիւն-
ներ, ի բաց առնելով զանանք՝ որոնց վրայ «Հա-
րի-ի» մէջ ուրիշ առիթի խոսուած է եւ որոնց
մէկ մասն արդէն կամ ամբողջական կամ մասնա-
կան թարգմանութեամբ ծանօթ եղած է ընթեր-
ցողաց։ Այս վերջին կարգի գրութիւնք սակաւա-

216

թիւ չեն, ինչպէս թերթի ընթերցողք կրնան
վկայել։

1. Ս. Գրոց կամանական եւ սնվաւոր գրքերուն
քանի մը նոյրին ընթերցողուն մասին։

Այս վերնագրոյն ներքեւ հաշակաւոր գիտ-
նական Յան ընդարձակ դրուի մը գրած է իւր
«Քննութիւնք Պատմութեան կանոնի նոր կտա-
կարանի, գործոյն Ե հատորին մէջ» զոր այլուր
առիթ աւելցանք յիշելու։ Այլ թէ ուրիշներ
սորվեցընելու համար, կրնէ ի սկզբուն հեղինակը,
այլ հայագէտ մասնագիտաց հարցումներ առաջ-
արկելու համար, կը համարակիմ առանց հայեւե-
նագէտ բլաւայ, գիտողութիւններ ընել Հայաց
ժամանակագրաց մէկ երկու ցուցակներուն նկատ-
մամբ։ Յան կը խօսի երկու ցուցակներու վրայ՝ այն
որ Սամուէլի անեցոյ եւ այն որ Ալբրիխտեցոյ
ըով կը գտնուի. ուստի երկուքի կը բաժնէ իւր
քննութիւնք։

Յայտնի է որ Սամուէլ անեցի՝ որ Եւսերեայ
Քրիստիանի կցելով իւր ժամանակագրութիւնը
հացուցած է մինչեւ 1179, հետեւեալը կը նշա-
նակէ 591 Յ. Բ. տարւոյն նկատմամբ։¹ «Եկնի ի

1 Zahn, Forschungen zur Geschichte des Neu-
test. Kanons, V. Erlangen 1893, Գրութիւն երկու մաս
ունի. առաջինն է Յանի «Գրագրութիւնք», առաւմ. այլեւայլ
փորձի ուսմ. ճառարութիւններ (Paralipomena, էջ 1-158)
եւ երկրորդ՝ Սեբերգի (Seeburg) գիտնոց քննութիւնք
Արխանգելայ Պատմականաստութեան (էջ 159-218),
որուն իրեն Յաւելուած կը յաւորէ Յանի քննութիւն-
նոյն Արխանգելայ ընծայուած մէկ ճառին, որ միայն հայ-
երեն լեզուի կը գտնուի (էջ 215-237)։ Առաջին «Միա-
ցրդգը» մասին մէջ է հայ ցուցակներուն վրայ վերջեւեւ
քննութիւնը (էջ 109-157) աւ վերագրով՝ Ueber einige
armenische Verzeichnisse kanonischer und apokrypher
Bücher.

2 Այս ցուցակն ուրիշներուն քով ալ կայ, որին կը
համար կիրակոսի, (այլ վերին. 1865, էջ 29.) որմ առիթ
գրենք հաս։

1 Յան Հաւարի Ան. 1893, Թ. 3, էջ 88, Թ. 9,
էջ 266, Թ. 11, էջ 3 8 և և։

Հայոց Ասորիքը որք քաջաբանք՝ եւ կամէին սերմանել զպահպան Նեաւորի, եւ նորմալ Հայաւեցին, իւրոց անմեղ ընկալան, եւ նոցա թարգմանեցին զնոցա սուտ գիրքս (1) զԳրքաւոր, (2) զԳիրքաւոր, (3) զԳրքաւոր տեղիւն, (4) զԳրքաւոր աղփայտութիւն, (5) զՅօսեփի, (6) զՄանգիւն, (7) եւ զԳրքաւոր եւ (8) զՄանգիւն եւ (9) զԳրքաւոր ինքնաւոր, (10) եւ Ասորիքաւոր միջնաւոր զԳրքաւոր, եւ որ հաւատարմ ինքնաւոր յազգայնաւորացի»

Այս ցանկէն կը հետեւի գրեւ սա որ ասոնք 591ին Նեաւորիականաց քով յարգի էին եւ Հայեւրէնի թարգմանեցան: Առաջին երկուքը զնոյնն ալ չէ կրնար լուծել թէ ինչ գիրք կ'անվանեն: Կրճարաւորն համար միայն կ'ըսէ որ կամ յարաձգած բառին կամ Κοριαχος (Կորիախո) անունն հետ կապ ունի եւ կը յիշէ որ ճշգիւ Կորիախոն եւ Յուդիսայի վկայարանութիւնն են (— որ Հայերէն ալ կան, —) զոր իրբեւ հերետիկոսներէն յօրինուած կը յիշէ զԿորիախոն Տրոպարուսը, եւ զարմը կը գտնուիլ նաեւ Կիլիկիոյ խոտիկի գողց ցուցակին մէջ: Երբորդք ծանօթ է. եւ ասորեկերը հրատարակած է Պրանտալ (Brandes, Visio Pauli, 1885.)

Նշանայ ապաշխարութիւնը՝ միայն կայ Գեղաւորի ցուցակին մէջ, իսկ «Տիւնիւն» ոչ, Շառ հաւանական է Յանի դիտողութիւնը թէ «Տիւնիւն» ուրիշ բան չէ՝ բայց թէ՛ ասորեկն այն Աշաւարիքըն, զոր Ուրնան հրատարակեալ (Journ. Asiatique, sér. VII, t. II, 427—471) եւ որուն վերնագիրն է «Տիւնիւն Տօրն մերոյ առաջնայն Աշաւարիքըն» Գաւաւորի Տեառն՝ գործը չի կրնար Յան որոշել թէ ո՞րն էր այս բազմութիւն նշանաւոր գրութեանց մէջն: Միայն կը յիշէ որ թոյնարանաւորանք ասորի թարգմանութեան մէջ «Գաւաւորի Տեառն մերոյ Յիսուսի» կը կոչուի: Անշուշտ հոս յիշանանք այն «Տղայաւորաւորն», ըստ իւր չոր կը գտնուի յաւան Հայ աեւագրաց մէջ Յակոբու եղբոր Տեառն անունաւ: (այսպէս օրինակի համար թ. 186 մեր մատենագրարն): Շատ որով է ութերորդն՝ ինչպէս գիտած է Յան: «Ճիւն օրհնութեան» ուրիշ բան չէ՝ բայց թէ՛ Հարհատայ Չգօնի համանուն ծառն (հոտ. Wright, p. 416) եւ որ կը պակի Չգօնի ծառից Հայերէն թարգմանութեան մէջ: Միայն թէ կարելի չէ գորշակել թէ ինչ գործք ունի աս ծառն՝ ինչպէս նաեւ միւսներէն շատերն՝ Նեաւորիականաց հետ անձուկ յարաբարութեան մէջ բերուելու եւ ի Հայոցի խոտուելու: Չգօնի ծառն ժամանակագրական նկարագիր մ'ունի՝ թիւ շատ բարձրական տեսութիւններով խոտն՝ ինչպէս են ընդհանրապէս Չգօնի ծառերը: Հոս աս կայ գեղարուութիւն, որ պէտք կ'ընդունիլ Յանի հետ թէ Չգօնի Ե գարու Հայ թարգմանութեան մէջ կը պակսէ «Ճիւն օրհնութեան» ծառն, եւ 591ին թարգմանուած է: Այս կէտը թիւ մը մտածել կու տայ: Վասն զի բոս ինքեան խօսելով աւելի դիւրին

էր ընդունիլ թէ այս ծառն ալ միւս վերջին 3 ծառերուն հետ՝ որ նոյնպէս կը պակսին Հայերէնին մէջ, թարգմանուած ըլլայ Հայերէնի՝ եւ կորսուած: Այս կէտին վրայ այլուք պիտի խօսիմք, Յան ուրիշ կէտ մ'ալ ստով կ'ուզէ մեկնել: Յանի մէջ «Ճիւն օրհնութեան» բառերէն յառաջ յիշանան է «Նեքիւն», Յան եւ այլք չ ստոր չեն համարիլ նախգիրն ուլ Sebias անուն մը կ'ենթադրեն, ուստի կը հարցնեն թէ ինչ է Չգօնի: Յան կ'ուզէ մեկնել այսպէս. յայտնի է որ Չգօնի ծառերը Հայ թարգմանութեան մէջ սխալմամբ Յակոբայ Մշնաւորն ալ կ'ընծայուին. այս սխալն Հայոց յատուկ չէ միայն, վասն զի նոյն սխալ կարծիքն ունի նաեւ Գեղեւորաւոր. արդ կ'ենթադրէ որ Sebias աղաւորութիւն ըլլայ Nisibenus (Մծնաւոր) անունան: Կարծեմք գեղարու. նախ ինչպիսիան է «Չգօնի» ընթերցումն փի: «Չգօնի»՝ Արդ Նեքիւնաւորն գրութիւն մըն էր այն՝ այս կամ ոչ ըսել այժմ չեմք կրնար: «Նեքիւնաւորն» Մատենաւորն կրնական աղանդի մ'աղանդը կանոնականութեանց հաւաքական անունն էր համարիլ: Վերջապէս «Աեւատարանի մեկնութիւն» զԳաւաւոր, խօսքին զնոյնութիւնը Մանգիւնականութեան իրաց հմուտ զննչաց կը թողու:

Նոյն ծով է ընթերցումն երկրորդ ծառն, ուր կը զննուի Միկիթարայ Այրիվանեցոյ ցուցակը: Այս ցուցակն՝ յառաջ բերել աւելորդ է այնու մասնաւոր, որ թերեւի մէջ ընդարձակ խօսած է ասոր վրայ եւ զայն համամասնած է իշմանայ մէջ աեւագրին հետ Հ. Գր. Վ. Գաւեմ շարունակ: Նշանայ ընթերցումն ընթերցումն ծածուկէն, կ'ըսէ թէ «զայս եւ եւ Անանի գրեց ջարէ ի վիսի (այսպէս) քաղաքը՝ ուր եկեղեցի օրհնեցաք,՝ կայ նաեւ անոր մը գրող, եւ «Կարգաւորութիւնը Գրող սրբոց մը ստուգաբանեցան ի Մարիկաւոր վարդապետէ եւ գրեցան յինչէն ի Տեր Միկիթար Արդապետու պատմաւորէ ի մին տուի յաւուս ճշմարտութեանցն զայն ի Հայոց՝ ուր թարգմանուած ըլլայ: Այս Պարգաւորեան ցուցակին վրայ մանրամասն կը խօսի Յան, եւ համամասնելով զայն Կիլիկիոյն եւ ուրիշ ցուցակներու հետ՝ կը հետեւցնէ որ Չ գարնն է իբր 550—600 տարիներէն: Անկէ ետքն՝ անցնելով Մարիկաւոր ցուցակին՝ նոյն տուի կը զննէ զայն: Այս վերջինը՝ բնիկ Հայկական, ցուցակ մը էր համարիլ որուն մէջ գրեւոր շատ տարբեր գաւաւորութիւն ունի. բայց միշտ աւելի յունական ցուցակի մը հետեւորութեամբն եղած, որ բոս Յանի կարծեմք իբր 500—550ին յօրինուած: Մանրամասնութեանց մէջ մտնել չեմք ուզեր հոս. բայց այս մասերուն մէջ շատ բան կայ անբողոքելի, այնու որ անձիշդ տեսակիւն մը սկսած է դիտել յօդուածագիրը: Մոտեմք ընդգիծութիւն չունինք ընդունելու հեղինակին հետազոտութեանց այն

1 Յան այսպէս երկուք կը բանձնէ Տիւնիւն ուրիշ գիրք հաշուելով. թէեւ հայերէն խօսքն այնպէս է որ Ե եւ 6 մէկ մասեան միայն կրնան չառանգել:

2 Այրիվանեցի, տպ. Կեաւոր. 1878, էջ 33:
3 Յան Հնգիս Նիսի. 1891, թ. 6, էջ 161 եւ:

մասն թէ Սարկաւազ իւր Ս. Գրոց կարգադրութիւնքն՝ ընելու առեւն ցուցալ մ'ունէր առջեւն, որուն համեմատ գտաւորած ըլլայ զըզերը: Բայց առ եկանս անձիւդ տեսութիւնն ունի յօղուածագիրն, որ կը կարծէ թէ Ալթիվանցի պարզապէս օրինակելն ուզած է Սարկաւազի ցուցակն, ուստի այն խօսքը թէ "արեւան յիշեն ի Տէր Միխիթար Վարդապետս պատմագրէ ի մին տուի յաւուր ճէ" սակայն կը հասկընայ. Սարկաւազն է որ ճէ, որ գործածած է Ս. Գրոց ցանկն ու կարգը ճշդելու, իսկ Միխիթար "տախտակի ձեւի" վերածած է զայն, այսպէս հասկընալով "ի միս քառք, բացարարութիւնը կամ ճիշդ եւս" վրտահելով Պրոսէի այս մասին անձիւդ թարգմանութեան: (que j'ai rangés en un tableau.) Բայց հոս հայերենն երկգիր չէ: Ալթիվանցի պարզապէս չ'օրինակեր ցուցակն, այլ նաեւ ինքն է որ կը կցէ այն տեղեկութիւնը թէ Սարկաւազի ցուցակին համեմատ կարգաւորած էր իր "օրինակած (կամ օրինակել տուաւ) է արեւմտքը ճէ" (— թիւս վրայ այժմ չեմք ուզեր ծանոթաւ: —) օրուան մէջ: Եւ ճիշդ այսպիսի ու այս գտաւորութեամբ ձեւադրել մատենաները ալ ունիք. այսպէս թ. 940 Իշխանոյն մատենադարանինը. թերեւս ըլլան ուրիշ ընդօրինակութիւնք ալ նոյն մատենին, ինչպէս Իշխանոյն յիշեալ ձեւագրէն կայ ըստ բաւականի ճոխ ընդօրինակութիւն մը մեր մատենադարանին մէջ. մանաւանդ թէ ճ. Գր. Վ. Գալէմբեքեան իւր վերլուիչէս հաստատուն մէջ վազայցոյցանէ որ թ. 940 չէ պարզ օրինակութիւն Մ. Ալթիվանցիւ չէ թուան մէջ ի գրուի հանած ձեւագրին, այլ նոյն ձեւագիրն ինքնին: Թ. 940ին վրայ մեր անուտ քննութիւն մը պիտի հաստատէ կարծեմք այս կարծիքը: Ուրիշ մանրամասնութեանց մէջ մանկէ չէ տեղւոյս:

2. Արեւելեան ժամանակագրութիւններն, գրեց Ս. Վերթ, Փրանսի. 1893—4: Է՝ Երեւ. ԿԶ եւ 267:

Եւս վերնադրոյն ներքեւ մծծ հատոր մը ըլլայ տեսած է, որուն նիւթն ընդհանրապէս արեւելեան ազգաց ժամանակագրութեանց եւ ժամանակագրաց քննութիւն մըն է, ուր յատուկ գրուի մ'ալ նուիրուած է հայ ժամանակագիրներուն: Ստորին հեղինակն աւելի ընդարձակ մտքը առած է իւր զըզեր վերնադրոյն, անոր համար նիւթը քիչ մը այլախառն է: Ընդարձակ ներածութեան մէջ (Ս—ԿԶ) կը խօսի ընդհանրապէս "քրիստոնէական ժամանակագրութեան" վրայ: Պատմագրութեան սկզբնաւորութիւնն Արեւելքէն է, ուր Եգիպտացիք, Բաբելոնցիք, Ասորեստանցիք, Պարսիքը, Նախասայքը եւ օրիշները մեծագործ արձանագրութիւններով իրենց պատմութիւնը կը քաղակէին, եւ ուր Հրէից սրբազան մատենաները խնամով կը պահուէին: Գրեթէ այն վայրկեանին երբ արեւելեան հասկանալի գրականութիւնը կորսուելու վրայ էր՝ Բուռնաստան սկսաւ յատկապէս պատմագրութիւնն, որ նախապէս արեւելից ազ-

գեցութեան ներքեւ ծնած էր. յոյն պատմագրութեան հայրն եղան 490ին Հեկատեոս Միլետացի եւ դար մ'ետքը Հերոդոտոս. եւ ասիկ ետքը յորդեց ու զօրացաւ, մանաւանդ Ալեքսանդրի արշաւանքէն ետքն՝ երբ Արեւելք լիովին ծանօթացաւ: Բունական պատմագրութիւնը ճոխացուցին նաեւ արեւելցիք, զոր օր. Մանիթով լրարմն 280ին (Ն. Բ.) իւր եգիպտական պատմութեամբն՝ մեհնադիրներէն քաղելով, Բերոսոս գրեթէ նոյն ժամանակն բաբելոնական սեպագրութեանց հետեւելով, եւ նմաններ: Պատմագրութեան նոր դարու գլուխ բացաւ Պտղոմէոս՝ ժամանակագրութիւնը մուծանելով՝ իւր հոսկաւոր արշայախոյսցակով, որուն աղբիւրները քաղեալեան էին, ինչպէս արդէն ժամանակաշարակութիւնն եպագր քաղեալեան արուեստ մըն է: Հրէական պատմագրութեան յաւաքեց յորհտոնեականն, որ ի սկզբան տկար յետոյ զօրացաւ մեծապէս, եւ այլեւայլ զպրոններու բաժնեւած՝ իւր պայծառութեան օրերն ունեցաւ Դ—Ե դարերուն մէջ: Ասիկ ետքը կը սկսի անկումը՝ հին կրթութեան անկման զուգընթացաւ, մանաւանդ առորի եւ եգիպտական զպրոցին նուազելով՝ որ վերջին ժամանակները ծնած էր ամենէն աւելի պատմաբաններ, մինչեւ որ թ դարուն Բիւզանդիոն սկսաւ նոր զպրոց որ պատմագրաց, որ սակայն առաջններուն հետ չի կրնար մրցիլ:

Անկարելի է հոս մանրամասնութեանց մէջ մտնել: Եղիշեք միայն հին հայ ժամանակագրութեան վրայ հոս (էջ ԽԴ) սա խորհրդածութիւնը, զոր կ'ընէ հեղինակն. "Բունական-քրիստոնէական ժամանակագրութիւնը հին քաղաքակրթութեայ աշխարհներ գրուած է՝ Արեւմտեայ, Բիւզանդական պետութիւնն, արեւելեան խալիփայութիւնն, Հայերն ու Սլաւները: Վերջիններուն մէջ յուսաւ կանգի դառնական կրթութիւնն ամենէն աւելի բեղմնավոր եղած է Հայոց եւ Սլաւաց մէջ, բայց ասոր համար ալ բնիկ հայ հոգի վրայ սեպհական ժամանակագրութիւն մը չէ զարգացած: Եւս բերողի ժամանակագրութեան կը հետեւին կորզողւոյն Մ. Խորենացի, Վաղանկատուացի, Բովհ. Կիշ. Ստեփան Ասողիկ. Միքայելի Ասորի" առորի զպրոցին վարդապետին՝ Վարդան, եւ Բ. Ալթիվանցի: Հայք" ինչպէս նաեւ Սլաւք՝ Ս. Գրոց զիպաց հետ կապել ջանացած են իրենց ազգային աւանդութիւնը ու բերանալի զըլլանքը, թէեւ շատ քիչ յաշնուած է այս փորձն, ինչպէս կը ցուցնէ օրինակի համար Մ. Խորենացի ճշմոյշն որ Հայկոյ եւ Արտահայտ Նախահարց մէջ զուգակրիւ մը կանգնել կարենայ:"

Ասորի զպրոցին ծաղկման մեծագոյն դարն եղաւ Զ դարն, որուն մէջ գրած է Եսիկ եղեւացի: Արարական տիրապետութենէն ետքն առորի զպրոցը լիովին չիկաւ՝ թէեւ յետոյ ալ երբեմն երբեմն մծծ ժամանակագիրներն եղած են, ինչպէս Գիմնիսիոս Տեմանհրէ Թ դարուն, Եղիւս Միքենացի ԺԱ դարուն, յետոյ Միքայել եւ առոր վրայ յեցած Արուիփարալ Բար-Հերբէն՝ յետագոյն ժամանակի ամենանշանաւոր առորի մատենագիր խալիփներուն մէջ քրիստոնէական ժամանակագրութեան ներկայացուցիչն է Բովհաննոս Նիկիեացացի գործը:

1 Albrecht Wirth. Aus orientalischen Chroniken. Frankfurt 1894. 4° LXVI 267 pp.

Արարական պատմագրութեան ներկայացուցիչ էին նախ գրեթէ միայն Պարսիկը, բայց քրիստոնէական պատմագրութիւնն ալ մեծապէս ազդած է։ Յետոյ շատ զարգացաւ արաբացի պատմագրութիւնը, եւ գրեթէ կորելի է բոլը որ աւելի ծոխ է քան բիւզանդականը, թէեւ շատ անգամ պատմական գիտութիւնը պղտոր է այս կարգի գրութեանց մէջ։ Նշանաւոր պատմաբաններն են Մուսնէճճիմ Պաշի, Նշանաւոր Էլ-Թապաթի իւր բնագրականագիտական գրութեամբն, Համզա Իսփահանի, եւ Աբուֆիտայի նախնականական տարեգրութիւնը ու Ալիբրոնիի յարգի հաւաքմունքն։

Ատէ ետքը կ'անցնի հեղինակն (էջ 108) բոլոր այս ժամանակագրայ ժամանակագրական դրութիւնը քննելու, մի առ մի ցուցնելով թէ իրապանելի մասնակիքի բնչպէս կը մտածէր պատմած գեպընտուն ժամանակի գտնել ու որոշել։ Ի հարկէ մինչեւ որ որոշ գրութիւններ գտնուեցան՝ շատ մեծ շփոթութիւն կը տիրէր այս մասին։ Օրինակի համար Հերոդոտոս երկրպագական հարբուսութեանց սկիզբը կը հանէ իւր ժամանակէն մինչեւ 11.340 տարի յառաջ, վստի գի արքայաշուքակին անուանց համար կ'ընդունէր թէ միշտ որդի է Տորէ յաղորաբար բնուումն ըլլան գահն՝ եւ ամէն երեք տեւումը մէկ զար կը հաշուէր։ Բրիտանական ժամանակագրութիւնն է սկզբան նշանակաւ անորոշ՝ հետգտնել կատարելագործուեցան՝ եւ տրոգ եղաւ։ Հնագիտական շտաբունը քով մերձաւորապէս առ կէտերը կային՝ Բրիտանոսի ծնունդէ կնկարն առնելով ժամանակի՝ 6—5 հազար տարի յառաջ երթալ մինչեւ մարդկութեան սկիզբն եւ 6000 տարի Բրիտանոս ետքը գնել իրեն։ Վերջին ժամանակակէտ աշխարհի, անկէ ետքն աշխարհի կործանումն Է գարուն, իւրաքանչիւր հազար տարի մէկ զար հաշուելով, բնչպէս կ'ընեն Չգոն եւ այլք։

Հոս կ'աւարտի ներածութիւնը եւ կը սկսի բուն մատենան։ Ասոր առաջին մասը կը գրուէ համառօտ յունարէն ժամանակագրութիւն մը (էջ 1—24) սա վերնագրով էփօրօն (ιστοριών) (Հաւաքումն պատմութեանց), որուն կը կցէ հեղինակն բնագրական ծածօթութիւնները՝ համեմատելով յիշեալ Հաւաքումն ազգական գրութեանց հետ եւ քննելով անոր աղբիւրները։ Հոս շնչը խօսիւր այս Հաւաքումն վրայ, վստի գի այլուր կը յուսանը գտնալ այս կէտի եւ քննել թէ ինչ կապ ունեցաւ է արդեօք այս Հաւաքումն՝ որ ըստ իր վերնագրին Աթանասի (491—518) իշխանութեան ժամանակ գրուած է, բայց կը համարի մինչեւ 886 տարին, հայ պատմագրութեան հետ։

Ատէ ետքը կու գայ զբքին մեզի համար ամէնեւն հետաքրքրական մասն (էջ 51—142), որ քրիստոնական ժամանակագրութեան արեւելեան ճիւղերուն վրայ կը խօսի, որ է մասնաւորի Ասորաց, Հայաց (էջ 96—116), Ալաւաց եւ Մասնականաց ժամանակագրութեանց վրայ, քանի Վ'ընդհանուր տեղեկութիւններ տալէն ետքն ասորի գրականութեան վրայ, նախ կը շարէ «Կրօնական ժամանակագիր մատենաներն։ Անպէսը հոս եւ այլուր ի հարկէ պակաս չեն։ Օրինակի համար, կորուած

ատորի ժամանակագիր մատենաներու կարգը կը գնէ նաեւ Չգոնի պարսկի 22 մատերէն գտալ այն ժամանակագրութիւնն, զոր Նիշապ Մծնապի կը յիշէ։ Բայց վերջինս սերիշ բան չէ ապահովապէ՝ բայց եթէ Չգոնի 23՝ հաստ «Ճիւն օրհնութեան», որ կայ Wrightի հաստարակութեան մէջ, իսկ հայերէնը տակաւին չէ գտնուած։ Ատորի հեղինակներուն շարքին մէջ կարգաւ կը խօսի Յաղապի եղեսպացւոյ, Գրեմեոսի Տել-Մահրեւոյ, Նիշապի Աննայա Մծնապացւոյ, Կաթիբայ Բար-Մալիքիի եւ ամէնեւնը արձակ Միքայէլի ասորացի վրայ։ Վերջնայս գրուածն ասորի բնագրին մտերու գտնուիլը կ'երեւայ թէ չի գիտեր հեղինակն, ուստի իրեն քննութեան հիմն առած է հայերէն թարգմանութիւնն՝ զոր «յոսի, անխնամ եւ թերակատար» կ'անուանէ։ Վերջին կէտս ստուգիւ իրաւացի է, թէեւ ասորի բնագրին հետ համեմատել պէտք է այժմ՝ տեսնելու համար թէ ինչ ո՞՞նչ ունեցած է թարգմանիլը։ Բայց նաեւ կ'ընէ չէ մտնալ՝ (որ անծանօթ է հեղինակին) թէ կրկին խմբագրութիւն կայ հայերէն Միքայէլի ասորաց, մինչ ընդարձակ եւ միւր համառօտ։ Ասոնց իրաւուն ասորի բնագրին հետ ունեցած աղբիւրն այսորս նորէն քննել պէտք է՝ պայծառ ըլլա ունեցողու համար այս բաական կրօնական ինքզինքն մէջ։ — Նոյն ոճով ընդարձակ կը խօսի Գրիգորի Աբուֆարաշի վրայ, եւ յետոյ արաբական իգուական գրականութիւնն, որոնց հեղինակներն են Սայիդ իբն Բաւորի՝ Եւսիքիան կոչուած եւ ծնած ի Գրատառ (876—940), Ճերմէն իբն Ալամիդ ալ-Մաքրին (1223ին) ծնած լեզբագետ, Արտառ Աբուշաբէր իբն Աբրահայէր Աբիկարա Փոտառացի արաբական (1281ին գրած) եւ Մաքրիդի (1540ին), եւ ասոնց կը կցէ զԵմի-հաննէն՝ Նիկիան քաղաքէն Ստորին Եգիպտոսի (694ին ծնած)։

Ուրոյն գլուխ մը նուիրած է (էջ 96—116) Հայոց, որ կը սկսի առ խորհրդածութեամբ (քանի մ'անշարժութիւնը ընթերցողի ինքնի կը տեսնէ)։ «Նախախնամ զգործաւնիս։ Բնիկ աղբիւրները կը լուեն Հայոց հին պատմութեան նկատմամբ։ Ասորոտանեայց հետ յաճախ յարժական ընդհարմունքն՝ զոր ունեցան նախահայ արքայք, գիտենը Վանայ ծովուն (ջրակայ) սեպագրութիւնն ներքն։ Պարթեւաց ժամանակի գեպերը՝ դասական աղբիւրներէն. տարակուսական է թէ արդեօք Արտաւազայ արքայի՝ զոր Արտանինս ձաղաքը մտցուց Աղբաւորիս, յունարէն պատմագրութիւնն (Պլատ. Արաա. 33) կը խօսէին տեղական աւանդութեան վրայ։ Ընդհանրապէս բացայայտ կ'ըլլուի թէ հայ իշխանը հոգ չէին ընել ոչ տարեգրութիւններ յորինել տալու եւ ոչ ընդհանրապէս գիտական կրթութեան (Մ. Խոր. Ա. գ. Առաի առաջին հայ պատմութիւնն ալ կ'ըլլուի թէ օտարէ մը գրուած ըլլալ՝ Բարեւածանէն 180ին Յ. Բ., եւ երկրորդ մը Մար-Աբրահա Կատրիա Մծնապիցի, որ 383ին Յ. Բ. — այսպէս կուծի չիտ, ըստ Մ. Խոր.՝ 150ին Ն. Գ. —) ասորի լեզուաւ ծայրաքաղնքն բռաւ Եգիպտոսի եւ Սիրորի գրատուններէն եւ շատ մ'առասպելական տարներով խառնեց։

“Քրիստոնէական Ժողովապետութիւնը” Հագին քրիստոնէական մուտ գտնելոյն նոր զարգացումն առաւ մասնաճարտութիւնը. Դ զարուն սկիզբն շխտեց ու քահանայից գրաւոր լեզուն Հայոց աշխարհի մէջ պարսկերէնէն երբ Բայց երբ Մեքսիկայի ազգին Տայրէն Աստուածաշունչ մ’ընծայեց, սխառ ազգային յատուկ զբոհանութիւն մը զարգանալով, որուն զիտուար աղբիւրն էին թարգմանութիւններն յունարեանէն, ասորերէնէն ու պահլաւերէնէն (2): Արեւելեան եւ արեւմտեան եկեղեցական մասնաճարտ Տեղեւը մը Հայոց մտայնէր եղաւ, իսկ արտաքիններէն Հոմերոս, եւ Եւրիպիդէս (3), Արիստոտէլ եւ Սոսա Կարկիթեան եւ շատ մը քերականութիւններ եւ ծարտարարտութիւնք (4):

“Եւսեփէոս” Հաստատուն Տիրի գրաւ Եւսեփիոս ժամանակաշրջութիւնն զոր նախ Հաստատականայն Մ. Խորենացի իբր 450ին եւ երկրորդ անգամ անծանօթ մ’իբր 500ին Տայրէն թարգմանեց, ասիկ զատ նաեւ Եւսեփիոսի եկեղ. պատմութիւնը, որ նոյնպէս իբր 440ին Տայրէնի փոխարտագրաւ. թերեւս նաեւ զԱրիստոտէլի Եւսեփիոս Արարաւ Ը բարեկամը՝ զործածած ըլլայ Մ. Խորենացի, որ Եւսեփիոսի մարտնչութիւնըն եւսեփեանք խոզարկած է. (այսպէս Պաւլոսը թարգմտեց եւ Պարթիւր (5) ըստ ուրիշներուն Մ. Խորենացի զԱրիստոտէլ կը ճանչնայ պարզապէս Եւսեփիոսի միջնորդութեամբ. (այսպէս Կոսթանտին Կէլքեր):

“Հայ Ժողովապետութիւնը” Բնիկ ազգային դիւցազանք զոյցներ եւ նորագոյն զուգահեռան պատմութիւնը Արցոյ Եւսեփեան Տաստատուն պատմութեան Տեա, ասոր կից ասորի անվաւերականներ, Աղբարադրի վէպէն կործան եւ յետոյ Սասանեանք զոյցներ, այս խառնաշփոթ տարբեր եպիսկոպոս Տիրի կը կարմն Տայ պատմութեան եւ կանոնն յետագայ ժամանակն, մինչեւ որ ԺԳ զարուն Միջնորդն ասորի անեցող ազգեցութիւնն քանի մը նոր երանգներ երեւան Տանեց Տուլեանէն (6):

“Եւսեփ Նշանաւոր եւ Տայ ժամանակաշրջան տեղեկութիւնները քրիստոնէական ժամանակին. ցանցաւ չէն այն զէպեմը” որ իրենց պատական ենք լաւ եւ առատ տեղեկութիւններ այնպիսի ժամանակներու՝ որոց մասին այլուր զոյգն լուսաւորութիւն կ’աւանդէ, եւ ասոնց պէտք են աւալը:

1. Հոմերոսի եւ Եւրիպիդէսի թարգմանած ըլլաւ յայտնաբերած անգամ իր Ժողովապետար Տայ մասնաշրջութեան մէջ. Արարաւի մասնաշրջութիւնն շատ քան ուրիշը, բայց ամէնը անգամ բացաւութեամբ ուլ ժամանակէ:

2. Արարաւի եւ զրեթէ այս սխալ կործին ուղղել, այնպէս արարեալն է. Հայոց Պատմական Տեղեկանքի եթէ նաեւ Պարթիւր յարցան նոր կապանները ըլլային՝ քրեթիկի թարգմանիչն չի կրնար ըլլալ բարաբարապէս. այլ ե խնդիրն Փարսկեցոյ յիշած Մովսէսի մասին, որուն նկատմամբ սոսկին քան մ’ընէ չենք կրնար: Եւսեփիոսի կրկին անգամ թարգմանած ըլլալը կրնայ սա մտոց ընդունելով որ եթէ քրեթիկը չեն ստեր արարութիւնն մը կրած է զործն:

3. Պարթիւր պսոր կ’արիկ ուրիշ գաղափար ունի այս մասին:

4. Այս ընդհանուր եւ Հարեանցի գաստատունին սխալ ըլլաւ անկողարտի ե ինքնին. Աղբարադրի վէպն օրինակ Տամար ազգան եւ Խորենացի յոյն, բայց Տայ պատմութեան Տիրի կարմն չէր կրնար: Միջնորդ ասորի կըլալով ուլ ժամանակի զործն որ Տեղեկութիւնն մը Տայ պատմաբանք վայ ազգեցութիւնն ըրած է եւս եւս:

Նոյնապէս աղբիւրներու արժէքը տալ խաշակարաց ժամանակին նկատմամբ: Հայ պատմագրաց զիտուար աղբիւրներն են բացաւապէս անզոյց պատմութիւնը, այսպէս Արարաւի զէպեմը իբր 390ին, Պաւստոս Կոզմանը իբր 450ին եւ Ղազար Փարպեցի († 484ին): Սասանեանք իշխանութեան ժամանակ. Յովհան Մամիկոնեան Տարեցեցի 2 եւ Մերէտս՝ երկուքն ալ իբր 650ին Արարաւ աւալին արշաւանաց նկատմամբ, Ղեւոնդ երեց իբր 800ին՝ իբր 632—788 տարիներուն Տամար. (տես Ք. Միւլլեր, WZKM, II, 176). Մամիկոնեան Ուստայեցի ԺԳ զարուն աւալին խաշակարաց նկատմամբ: Ամէն Տայ պատմագրի լծ են եւսեփեան Տայրենարարութեամբ՝ բայց նաեւ ազգային ստորիկ ինքնաշաւանութեամբ. Թուրքով կը ճոխանան եւ իրենց ազգին իբրեւ պարծանք սիրով կը յիշեն զէպեցի, զորոնք յաւը զէպեցի են նաեւ ասոր պաշտպանք կատարած են ազգին Տամար: Պատմութեան ըմբռնումն եկեղեցական է եւ իրենց տեսութիւնը Տայրենիքի անվակ սահմաններէն անդէն է՝ անցիր. մեծ սիրով կը պատմեն Տարցներ, զոյցներ եւ աւասպեցիներ: Իրենց ստորագրութիւնը յանդուգն ու աւուրց զոյն մ’ունեն, բայց շատ կը նուազորեն զայս իրենց ճիշդ՝ ծարտարարտական, շափազանց ընտրեալ ու մը զործածելու: Յետնագոյն զարեւու մէջ իրենց լեզուն ասեկ շափարտ կ’ըլլայ եւ զորութիւնն յարցապա, բայց միշտ կըլանանացեալ ծննդաւայրին ջերմ սիրով:

Այս ընդհանուր եւս ընթերցողը արդէն կը նշմարէ՝ Տարեցեցի ու սխալաշատ գաստատունն ետքը կ’անցիր յորտւածագիր խօսելու քանի մը Տայ պատմագրաց վայ կ’մասնաւորի, որ են կարգաւ՝ Մ. Խորենացի, Թովման Արծրան, Յովհ. կիշ, Մ. Աղբարապետացի, Արարա, Սամուէլ Անեցի, Արարա, Միկիթար Արբիկանեցի. իսկ Օրպիկանիկի վայ քանի մը խօսք կը կիշ ի վերջը՝ իբրեւ Արացի պատմագիր Տամարեւով, վասն զի Սիւնեաց պատմութիւնն քրած է, այն երկրին զոր վրական կը կարծէ:

Այստեղ երկար կ’ըլլար մի աւ մի թուել Տայ պատմագրաց վայ Տեղեկանի յայտնած կարծիքները: Թեւեւ յայտնապէս կ’երեւան ամէն տեղ Տեղեկանի Տայագեալ մասագեալ չըլլալուն նշաններն, բայց որովհետեւ չէն պակտիր նաեւ ուղղել ե Տետաղարարական դիտարկութիւններ, ուրիշ աւաթիւ կը շանանք ծանօթացնել մեր ընթերցողաց այս մասը:

Նոյն կարգաւ խօսելով սլաւ, արաբ, պարսիկ եւ նաեւ թուրք պատմագրաց վայ՝ կը կրնուի այս մասն եւ կը յաւընէ ուրիշ անկախ մաս մը գրաւութեան՝ յունարէն ընդարձակ ե Տետաղարարական բնագիր մը, որուն վերնագիրն է “Աստատապ պատրիարքի Թեապոլոյ միկիտութիւնն զարծելոյն ի

1. Այս թուանշանները բնական է որ ճշգիւ աւանդել չէ:

2. Յովհան Մամիկոնեան ունեցած է ստուգիւ երբեք մեծ ճշտութիւն թեւեւ յատարման Մերէտս ընտիր զործն: Սասանեանք վերին չընտրէ Տամար մեծ յարգանք, թեւեւ Արարապետացի մասին աւ անգիտութիւններ կու տայ: Ղեւոնդ մասին ասեկ Ղեւոնդ երեց ե որ ընդարձակ կը խօսի:

Պարոս», եւ զոր նաեւ կը լուսարանէ հեղինակն (էջ 143—210): Թուսարէն բնագիրն ստուգել արժեանք է ուշադրութեան նաեւ մեզ Հայոց չափար. քանի որ մեր մատենագրութեան քանի մը կէտերուն լուսաւորութեան համար ալ առանց օգտի պիտի չըլլայ՝ որպէս կ'երեւայ: Այս կէտիս վրայ առ այժմ այդպէս:

Տակաւին երկու անկախ հատուածներ ալ կը պարունակէ դիբը. առաջինը (էջ 213—252) «Անվարակներ» փոխառել կը կրէ, երկրորդը (էջ 255—258) «Արտուած ժամանակագրութեան»: Առաջինը վերնագրէն պէտք չէ խաբուել կարծելով թէ անվարակներն բազմաթիւ գրութեանց քննութիւն ըլլայ, վասն զի եր խօսի քանի մը դպրոցներու վրայ միայն, որ նոյն կարգի գրութեանց մէջ կը հանդիպին, ինչպէս նաեւ Պարսից նախապատմական ժամանակի զրուցաց, եւ ի վերջոյ Մեթոդիոս անուն կրող այն իբր թէ ապագային գուշակութիւններ պարունակող գործին վրայ՝ որ նաեւ հայերէն կը գտնուի: Ի սկզբանէ գրուած ընդհանուր տեսութեան մէջ շատ արդարացի կը գտնուի որ գիտությունը թէ Հին անվարակներն ամէն կողմ տարածուած էին, բայց «պարսկական եւ արաբական անվարակներն մահմետականութենէ դուրս գրեթէ անուշադիր մնացած են եւ հազիւ քանի մը Հայեր եւ Ասորիներ մտադիր եղած են տանջ»: Մեր միջին դարու մասնագրութեան վրայ շատ մեծ յարգ չենք գնէր սովորաբար, բայց թիւ մ'անկէ ուշագործութիւն ընելով պիտի տեսնենք որ նուազ յարգի չէ ան ալ իր բովանդակած բազմազան նիւթերով. ուղղութիւնը տարբեր եղած է այն հայ գրականութեան՝ բայց արժէքն ըստ իմիջ նոյն, թէեւ նորագոյն գործերը ըլլան՝ զոր պահած է մեզի:

Վերջին գլուխն «Կրօնական ժամանակագրաց» սակաւարան, բայց երկար ցուցակ մըն է, որ աննշխարութիւններ չեն պակսիր, եւ ամբողջական ալ չ'երեւար, բայց եւ այնպէս ամենայն ուշադրութեան արժանի է: Ընդհանուր տախտակ մը յոյն, ասորի, հայ եւ արաբ պատմագրաց կը յաջորդէ հոս, որուն մէջ գծերով նշանակուած են իւրաքանչիւրին օրմէ կախում ունենալը: Ուղղելիք եւ անուանց ցանկ մը կը փակեն գործերը:

Հ. Յ. Տ.

Տէր-Մկրտչեան Կարապետ Սարկ. — Պաղիկեանց Բիւզանդական Կայսրութեան մէջ եւ անդամակնոցի հայ: Լայպցիկ, 1893: ՔՄ XII + 163:

Մուրալի՝ Գէորգ Համարտուրի ժամանակագրութեան 1853 թուի հրատարակութեամբ Պաղիկեանց պատմութեան աղբիւրները հարստացան: Սակայն այդ նոր տեղեկու-

թեան քննական հետազոտութիւնը երկար ժամանակից ի վեր սպասուում էր: Եւ միայն այժմ երեւում է այն՝ ներկայ գրութեամբ: Սա բաժանուած է երեք մասի: Առաջինը զբաղուած է մասնաւորապէս աղբիւրները քննութեամբ: Նախ ցոյց է արւում, որ Գէորգի տեղեկութիւնը համարեա բաւացի նմանութիւն ունի Պետրոս Հեգուսմենոսի Պաղիկեանքի մասին գրած այն փոքրիկ գրութեան, որ Գիզելը՝ Պետրոս Սիկուլոսի գրուածքին իր յաւելուած հրատարակեց՝ համարելով նոյնը մի համառոտութիւն՝ որը նա քաղած լինելու էր իւր ընդարձակ աշխատութիւնից: Ապա այդ երկու միմեանց սեւտ կապուած տեղեկութիւնները՝ միմեանց համեմատելով եզրակացուած է, որ Հեգուսմենոսի գրուածքը առաջնութիւն ունի, եւ առ Գաւդիկեան աղանդի սկզբնաւորութեան մասին տեղեկութիւն տուող ամենահին գրութիւնը: Եւ այդ ցոյց է արւում, որ փոստի տեղեկութիւնը սկզբնաբար ուրիշ բան չէր, բայց իմէ Հեգուսմենոսի գրքի՝ վիճական նպատակով ընդարձակումը, որ յետոյ նոյնպէս Մանթեքցիներ վրայ փոքրիկ տեղեկութիւն բովանդակող եւ Պաղիկեանց վրայ ընդարձակ ճառող մի ուրիշ գրքի հետ միացուեալ, որով փոստի անուն կրող գրքի մէջ երկու տարբեր գրքեր գտնադնուի պէտք է: Հուսկ յետոյ ցոյց է արւում, որ Պետրոս Սիկուլոս փոստն այս ամբողջ գործը իրմէ յառաջ գրուած կ'ենթադրէ, ուստի եւ իւր գործը անհրաժեշտ է, եւ ինք ամենեւին ժամանակակից չէ փոստին կամ Վասիլ Մակեդոնացի կայսրին, ինչպէս ինք կ'ամենում է լինել: Եւրոբորգ մասը խօսում է Պաղիկեանց աղանդակիցների մասին եւ շատ անգամ տալիս է նոր մեկնութիւններ ու տեղեկութիւններ: Եւրոբորգ մասի մէջ ջանք է թափում քննադատութեան հիման վրայ Պաղիկեանքի պատմութիւնը ստուերագծել: Մի յաւելուածով եւս բերում են մասաւոր չհրատարակուած կամ գտնէ դեռ հայերէն բնագրից գերմաներէն չմարգմանուած այլ եւ այլ գրութիւններ:

Հետազոտութիւնը շատ լաւ տպաւորութիւն է թողնում, եւ որքան կարելի է գատել առանց այդ նիւթին վերաբերեալ վրէժներ նորից քննելու, կարելի է նրա եղբակցութիւններին

Karapet Ter-Mkrtschian, Arebidiakonus von Etchmiadzin, Dr. Phil. Leipzig, Heinrichs, 1893. — Այս մատենաշարի մէջ Թիւ փակնիկն աստուածաբանական է. սեպ թիւ փակնիկն մէջ փոքր: Ֆուլիք դրած է. (Theologische Quartalschrift, 1894, IV. Heft, p. 678—680) Գր. Պր. Է. Լալայեանց գերմաներէն բնագրէն թարգմանելով՝ խմբագրութեան յղած է:

1 Die Paulikaner im byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen im Arm. von